

Předběžná sdělení

OSVOJOVÁNÍ ČESKÝCH SLOVESNÝCH TVARŮ V RANÉM VĚKU

FILIP SMOLÍK

Psychologický ústav AV ČR, Praha
University of Kansas, Lawrence, USA

ABSTRACT

Early verbal morphosyntax in Czech

F. Smolík

Research in first language acquisition has shown that children's acquisition of verb forms can be meaningfully analyzed in terms of linguistic categories, suggesting very early knowledge of some aspects of grammar. The present study maps the development of verbal morphology in Czech, comparing the results to some current theories of grammar acquisition. The early stages in the development of verbal inflection in two monolingual Czech children were studied. For Adela, the samples of language use analyzed here cover 7 months and begin at the age 1;10. For Martina, 5 monthly samples were available, starting at 1;11. Utterances that contained a verb in a declarative or infinitive form were selected for the analysis. Total of 1351 Adela's utterances and 340 Martina's utterances were analyzed. In both children, past participle and 3rd person singular forms of verbs clearly predomi-

nate in the earliest samples, with occasional occurrence of the infinitive form in the function of the main verb. For Martina, the repertoire of verb forms remains similar throughout the study. In Adela, a steep increase in the use of present non-3sg forms occurs between the ages 2;00 and 2;02. The data do not replicate Moucka's (1999) findings of an Optional Infinitive stage in Czech, but support a view that children's knowledge of the agreement categories of Person and Number is limited. These limitations do not cause overt agreement errors but restrict the use of present forms to 3rd person sg. forms only.

key words:

developmental psychology,
psycholinguistics,
acquisition of language

klíčová slova:

vývojová psychologie,
psycholinguistika,
osvojování jazyka

Studium vývoje gramatiky u dětí dovoluje zkoumat lidský jazyk z perspektiv, které jsou nepřístupné při práci s dospělými. Proto se v posledních desetiletích věnuje dětskému jazyku značná pozornost. Výrazný vliv na studium osvojování jazyka¹⁾ má lingvistická teorie Noama Chomskyho. Chomsky totiž rozvíjí lingvistiku jako svého druhu součást psychologie (viz např. Chomsky, Lasnik, 1993): předmětem lingvistické teorie je podle něj tzv. interní jazyk (i-language), tj. systém reprezentací a pravidel, které

Došlo: 23. 8. 2002; F. S., Child Language Doctoral Program, 3031 Dole Center, 1000 Sunnyside Ave, Lawrence, KS-66045, USA. E-mail: smolik@ku.edu.

Studie byla podpořena z grantu B7025104/01 GA AV ČR Dokumentace a analýzy osvojování češtiny.

¹⁾ Termínem osvojování jazyka se v tomto článku rozumí proces osvojování či nabývání mateřského jazyka v dětství. Hovoří se o osvojování (acquisition), protože role vrozeného vybavení, učení a dalších mechanismů není přesně známa a je právě objektem výzkumu.

jsou obsaženy v mentálním aparátu jedince. Podle Chomskyho je možné studovat strukturu tohoto systému analýzou jazykových vyjádření a úsudků rodilých mluvčích o gramatičnosti vět. To je hlavní rozdíl mezi saussurovskou lingvistikou (Saussure, 1916/1996), která za svůj předmět považuje jazyk jako nadindividuální jev, který není cele přítomen v psychickém aparátu žádného mluvčího, a chomskyovským přístupem, který bere lingvistiku především jako popis a vysvětlení individuálního vybavení pro jazyk.

Chomsky počítá s tím, že základem jazyka je rozsáhlé vrozené vybavení. Bez tohoto předpokladu by nebylo možné vysvětlit, jak si děti mohou osvojit mateřský jazyk během krátkého období raného dětství a přitom dospět k poměrně uniformnímu výsledku, tedy v zásadě stejné gramatice, jakou používají jiní mluvčí téhož jazyka. Výzkum dětského jazyka vzbuzuje zájem právě proto, že při sledování vývojových změn v dětském věku by mělo být možné podrobněji sledovat, které aspekty jazykového systému mohou být vrozené a které nikoli. Vrozenost ovšem neznamená, že daný proces či aparát bude plně funkční od narození. Nelze tedy uvažovat pouze tak, že čím dříve se nějaká schopnost u dětí objeví, tím spíše je vrozená. Děti začínají mluvit během druhého roku života, první rok tedy představuje jakousi přípravu na aktivaci jazykového systému. Vrozené základy gramatiky a dalších aspektů jazyka v té době čekají na aktivaci či dozrávají (o prekurzorech jazykových schopností v prvním roce života viz např. Jusczyk et al., 1992; Mattys et al., 1999).

Studium dětského jazyka nemůže přímo potvrdit či vyvrátit teze o vrozenosti určitých komponent jazyka. Vzhledem k vývoji v poznání kognitivních kapacit malých dětí je však dnes široce přijímáno, že určitá část jazykového vybavení musí být vrozená. Cílem psycholinguistického výzkumu je získat konkrétnější představu o výstavbě systému, který v psychickém aparátu zajišťuje fungování jazyka. Studium dětského jazyka je zde jedním z důležitých zdrojů informací.

GRAMATICKÉ KATEGORIE V OSVOJOVÁNÍ JAZYKA

V 70. a 80. letech 20. století výzkum osvojování jazyka směřoval k popsání a vysvětlení sekvence osvojování různých gramatických morfémů nebo funkčních slov. Například klasický Brownův výzkum (Brown, 1973) sledoval, v jakém pořadí se v jazyce anglofonních dětí objevuje čtrnáct gramatických morfémů (např. koncovka 3. os. sg. přít. č. sloves, koncovka plurálu u substantiv, spona, koncovka progresivního vidu atd.). Podobně se v jiných výzkumech sledovalo pořadí osvojování různých tázacích slov, předložek atp. Ukázalo se, že pořadí osvojování vykazuje značné interindividuální podobnosti. Objevily se různé hypotézy o tom, co podmiňuje dřívější či pozdější osvojení určitého morfému či funkčního slova.

Sekvence osvojování gramatických prostředků je jeden aspekt vývoje jazyka. Pro hlubší porozumění tomuto procesu je nutné vědět, jak dětský jazyk vypadá před osvojením příslušných prostředků a které prostředky či pravidla se objevují společně. Absence určitého morfému či slova může být způsobena různými mechanismy: děti mohou mít obtíže s osvojováním konkrétních forem (slov, koncovek apod.), ale je také možné, že dítě ve své gramatice vůbec nepoužívá určitou gramatickou kategorii (osoba, čas, apod.). V posledních letech se ukazuje, že změny v průběhu osvojování jazyka lze sledovat nikoli jen podle jednotlivých tvarů a morfémů, ale i podle abstraktnějších kategorií. To znamená, že abstraktní kategorie osoby, čísla, času apod. jsou psychologicky reálné. Následující oddíl přibližuje některé teorie a nálezy, které s dětským jazykem pracují na základě lingvistického přístupu k reprezentacím.

V devadesátých letech se začala věnovat pozornost specifickému typu konstrukcí, které se vyskytují v raných stádiích osvojování různých jazyků. Jedná se o infinitivní slovesa v hlavních větách (optional infinitives, root infinitives). V řadě jazyků procházejí děti během osvojování řeči obdobím, kdy užívají věty bez určitého slovesa, tj. s hlavním slovesem v infinitivu:

Ponožky nandat (Martina, 1 r. 11 m.).

Dis go right here (Adam, 3;3, Brown, 1973).

Jak ukazuje příklad, objevují se konstrukce s hlavním slovesem v infinitivu i v češtině. Jinak jsou doloženy v germánských jazycích, ruštině, angličtině nebo francouzštině (Wexler, 1984, Poeppel, Wexler, 1993; Bar-Shalom, Snyder, 1997).

Wexler (1994, 1998) přikládá stadiu „volitelných infinitivů“ (jeho termín „optional infinitive“) velký význam. Ve své práci z r. 1994 dokládá na materiálu z francouzštiny, němčiny a skandinávských jazyků, že dětské infinitivy se objevují ve větách se strukturou, která odpovídá infinitivním klauzím v jazyce dospělých. Např. u německých dětí se infinitivy objevují na konci věty, ačkoli sloveso v určitém tvaru je v němčině umístěno na druhém místě ve větě. Tato a podobná fakta svědčí o tom, že se nejedná o prostou záměnu určité formy slovesa za formu infinitivní. Dětská gramatika z nějakého důvodu umožňuje použití infinitivu jako hlavního slovesa ve větě; zároveň děti znají pravidla pro tvorbu infinitivních konstrukcí. Rozdíl mezi jazykem dětí a dospělých je v tom, že gramatika dospělých takové infinitivní konstrukce dovoluje pouze v závislosti na slovesu v určitém tvaru.

Problematika dětských infinitivů propojuje studium vývoje v oblasti tvarosloví a skladby (Crain, Wexler, 1999): děti používají morfologicky zvláštní formu, infinitiv, jehož použití má vliv na syntax příslušného vyjádření, a to v zásadě stejný jako u dospělých. Wexler mluví o „volitelném infinitivu“, protože se domnívá, že dětský jazykový systém umožňuje volnou záměnu infinitivu a určitého slovesa s příslušnými syntaktickými důsledky. Existuje řada dalších teorií, které spojují dětské infinitivy s nedostatky v gramatickém systému u dětí. Obvykle jsou formulovány v rámci chomskyánské lingvistiky, která je současně teorií mentální reprezentace gramatické komponenty jazyka. Jejím předpokladem je, že součástí větné struktury jsou abstraktní gramatické kategorie jako čas nebo shoda (příp. jednotlivé kategorie shody jako číslo, rod). Hovoří se o tzv. funkčních kategoriích; proti nim stojí kategorie lexikální jako substantivum či jmenná fráze. Zatímco lexikální kategorie zajišťují soudržnost elementů gramaticky závislých na slově příslušné kategorie, můžeme funkční kategorie chápat jako abstraktní prvky, které zajišťují soudržnost celé věty. Hlavní funkční kategorie jsou nadřazeny kategoriím lexikálním.

Podle některých teoretiků jsou zvláštnosti v rané dětské řeči, včetně dětských infinitivů, působeny absencí či neaktivitou některých funkčních kategorií. Podle Wexlera (1984) nemají děti v době, kdy produkují infinitivy v hlavních větách, přístup ke kategorii času. Pozdější Wexlerova hypotéza (Wexler, 1998) dává dětské infinitivy do souvislosti s integrační funkcí kategorií shody a času. Podle této hypotézy prokazují děti znalost funkčních kategorií, avšak dětský gramatický systém neumožňuje provádět některé operace, které jsou nezbytné v rozvinutém jazyce. Nedokonalé fungování kategorie shody je příčinou odlišnosti dětských gramatik i podle Radforda (Radford, 1994). Grinstead (1998) soudí, že v dětských gramatikách je nepřístupná kategorie čísla. Jeho hypotéza přitom vychází z podobné teze Hoekstry, Hyamsové a Beckerové (1999). Společným jmenovatelem uvedených teorií je předpoklad, že neznalost či nezvládnutí jednoho aspektu gramatiky neznamená, že děti v

příslušných konstrukcích postupují libovolně. Některé kategorie či gramatické mechanismy mohou být nepřístupné, avšak děti současně dodržují ostatní pravidla a užívají jiné gramatické kategorie ve shodě s gramatikou jazyka, který si osvojují.

Existují i alternativní hypotézy o dětských infinitivech. Hyamsová (Hyams, 2001) soudí, že dětské infinitivy jsou důsledkem přechodného stadia v diferenciaci významových protikladů odrážených v dětském jazyce. Podle tohoto stanoviska mají dětské infinitivy ve většině jazyků ireálný, tj. modální či budoucí význam. Užití těchto forem v dětské gramatice není volné; jsou prostředkem k vyjádření významů, pro něž má gramatika jazyka dospělých komplexnější tvary.

Problematika dětských infinitivů je inspirativní i pro čistě explorativní studium jazyka dětí. Není vyloučeno, že v některých jazycích existují jiné tvary, které jsou dětmi používány ve větším rozsahu, než dovoluje gramatika jazyka dospělých. Varlokosta, Vainikka a Rohrbacher (1998) studovali osvojování řečtiny, která nemá infinitiv v klasickém smyslu slova. Objevíli, že řecké děti nadužívají určitý typ přičestí. Podle autorů se jedná o jev odpovídající dětským infinitivům v jiných jazycích. Grinstead (1998) studoval korpusy dětské španělštiny a katalánštiny. V těchto jazycích se dětské infinitivy nevyskytují, děti ovšem dlouho užívají převážně tvary 3. os. sg. přít. času. Grinstead vyvinul teorii, podle které jsou tyto tvary ve španělštině a podobných jazycích způsobeny podobným mechanismem jako dětské infinitivy v germánských a dalších jazycích: tímto mechanismem má být absence kategorie čísla.

Čeština a slovanské jazyky obecně byly zatím z hlediska osvojování jazyka zkoumány poměrně málo. Bohatá flexe ve slovanských jazycích přitom může být dobrou příležitostí studovat přítomnost gramatických kategorií a prostředků pro vyjadřování gramatických vztahů v dětském jazyce. Tato studie analyzuje data, nasbíraná v rámci pilotního průzkumu osvojování češtiny. Na základě výše zmínovaných hypotéz a nálezu lze vytvořit předběžnou hypotézu, že v jazyce dětí budou absentovat některé komponenty gramatického systému, ale že ty komponenty, které tam budou přítomny, budou používány v zásadě správně. Pokud by např. platila výše zmíněná Grinsteadova hypotéza o nepřístupnosti funkční kategorie čísla, neměla by se u dětí objevovat slovesa ve tvarech jednotného i množného čísla. Tato opozice by byla nepřístupná a děti by zřejmě používaly pouze singulár. Jelikož se jedná o pilotní projekt spíše explorativního charakteru, nehodláme formulovat žádnou přesnější hypotézu. Cílem bude zejména zjištění, zda analýza vzorků dětského jazyka prováděná na základě lingvistických kategorií bude poskytovat smysluplné výsledky a zda se projeví nějaké shody s nálezy v cizích jazycích.

VZOREK

Analýza byla provedena na datech nasbíraných v rámci pilotního projektu dokumentace a analýzy osvojování češtiny. Zkoumanými osobami byla dvě děvčata, Martina a Adéla (jedná se o pseudonymy). Martině byl na začátku studie 1 rok a 11 měsíců, Adéle 1 rok a 9 měsíců. Vzorek analyzovaný v této studii pokrývá dobu pěti měsíců u Martiny a sedmi měsíců u Adély.

Rodiče dětí pořizovali audionahrávky během běžných denních aktivit a her. Nahrávky byly přepsány autorem této studie a asistentem. Při přepisování bylo použito standardů CHAT (Codes for human analysis of transcripts), které jsou součástí systému CHILDES (Child language data exchange system; MacWhinney, Snow, 1985). Po přepsání byly nejasné pasáže z nahrávek konzultovány s rodiči a případně opraveny či doplněny. Nahrávky pořízené během jednoho měsíce věku dítěte byly sloučeny do

jednoho souboru a tyto měsíční soubory jsou jednotkou analýzy. Od Adély je k dispozici sedm souborů, od Martiny pět.

Úroveň a průběh vývoje jazyka se u sledovaných dětí liší. Zatímco u Adély postupuje vývoj plynule, u Martiny je celkový vývoj pomalejší a tempo je proměnlivé. Tyto tendence demonstruje tab. 1 zachycující vývoj indexu průměrné délky vyjádření ve slovech (MLUw), který je standardním měřítkem obecné vývojové úrovně jazyka malých dětí.

Tab. 1 Prům. délka vyjádření ve slovech (MLUw) a počet dětských vyjádření v každém vzorku

Adéla			Martina		
Věk	MLUw	Počet vyj.	Věk	MLUw	Počet vyj.
1;09	1,4	1054			
1;10	1,56	1113			
1;11	1,73	1119	1;11	1,48	819
2;00	2,03	957	2;00	1,8	966
2;01	2,47	1125	2;01	1,62	753
2;02	2,79	782	2;02	1,95	548
2;03	2,89	1058	2;03	1,76	637
2;04	3,21	750			

VZOREK PRO ANALÝZU SLOVES

Pro analýzu byla použita část z popsaných vzorků. Z každého vzorku bylo analyzováno prvních 200 dětských vyjádření obsahujících slovesa nebo všechna taková vyjádření, pokud jejich celkový počet nepřesáhl 200. Celkově bylo analyzováno 1351 Adéliných a 340 Martininých vyjádření. Do analýzy byla zahrnuta vyjádření odpovídající následujícím kritériím: vyjádření bylo nejméně dvouslovné, obsahovalo jedno plnovýznamové sloveso (nikoli sponu). Vyjádření s hlavním slovesem v imperativu, ani vyjádření s konstrukcemi z více sloves (např. s modálními a fázovými slovesy) nebyla zařazena do analýzy. Analyzována tedy byla vyjádření s jednoduchými a složenými tvary sloves v oznamovacím způsobu, ve všech časech, a vyjádření se slovesy v infinitivu. Nekompletní a částečně nesrozumitelná vyjádření, doslovná opakování bezprostředně předcházejících vyjádření a citace říkanek apod. byly rovněž vyloučeny z analýzy.

Tab. 2 Tvary přítomného času, minulá přičestí a infinitivy u Martiny

	Mat111	Mat200	Mat201	Mat202	Mat203
Přít. č.	29	65	32	53	38
Min. přič.	0	3	9	9	47
Infinitivy	5	14	7	8	3
Chyby	1	3	3	3	4
Celkem	35	85	51	73	92

VÝSLEDKY

Ačkoli jsou sledované děti podobně staré, liší se co do celkové jazykové úrovně a mohou se lišit i v celkovém průběhu osvojování jazyka. Kromě MLUw poukazuje na rozdíly celkový počet vyjádření, který vyhovoval kritériím pro zařazení do analýzy. Vzhledem k těmto rozdílům budou vzorky od každého dítěte rozebrány zvlášť.

Martina

Martina během sledované doby nezačala používat složené slovesné tvary. Užívala tvarů přítomného času, rozkazovacího způsobu, minulých (činných) přičestí a také infinitivů ve funkci hlavního slovesa (dětské infinitivy). Protože tvary rozkazovacího způsobu nebyly zahrnuty do analýzy, obsahuje tab. 2 pouze tvary přítomného času, minulá přičestí a infinitivy.

Ve vzorcích převažují tvary přítomného času. Poslední analyzovaný vzorek ovšem obsahuje výrazný podíl minulých přičestí. Zdá se, že ve sledovaném období u Martiny vzrostlo užívání minulých přičestí, ačkoli interpretace by při omezeném množství dat měla být opatrná.

Tab. 3 Tvary přítomného času u Martiny

	Mat111	Mat200	Mat201	Mat202	Mat203
1s	1	0	1	2	1
2s	3	11	6	5	5
3s	22	47	18	30	15
1p	0	6	3	3	15
3p	3	1	4	13	2
Sum	29	65	32	53	38

Tab. 3 poskytuje podrobnější analýzu tvarů přítomného času. Analýza ukazuje, že tvary třetí osoby jednotného čísla (v tab. 3) jsou nejfrekventovanější ve všech vzorcích, ovšem v průběhu času poměrná frekvence těchto tvarů klesá. Stoupá naopak užívání tvarů množného čísla, především 1. a 3. osoby. Užívání žádného tvaru ovšem nestoupá konzistentně, i když se ve vzorcích objevují všechny formy přítomného času kromě 2. osoby plurálu. Proměnlivý počet tvarů 1. a 3. osoby plurálu může svědčit o tom, že se jedná o náhodné výkyvy, možná o opakované užívání omezeného množství výrazů v rámci jednoho vzorku. Pokles relativní frekvence tvarů 3. os. sg. však ukazuje na to, že dítě ve své slovní zásobě přinejmenším shromažďuje alternativní tvary, i když je snad nedokáže používat plně produktivně.

I při opatrném výkladu je možno z uvedených dat učinit závěr, že 3. os. sg. přít. času je, spolu s určitým počtem dětských infinitivů, prvním slovesným tvarem, který české děti užívají ve víceslovných vyjádřeních. Analýza dat od Adély, prezentovaná v dalším oddíle, ukazuje, že převládání 3. os. sg. v přítomných tvarech není jen specifickou zvláštností Martinina jazyka.

Adéla

Přehled distribuce slovesných tvarů ve vzorcích Adélin jazyka obsahuje tab. 4. V tabulce jsou tvary budoucího a minulého času zachyceny různým způsobem. Všechny tvary budoucího času jsou složené tvary sestávající z pomocného slovesa v budoucím

tvary a infinitivu plnovýznamového slovesa. Naproti tomu v minulém čase zachycuje tabulka počet minulých příčestí, bez ohledu na to, zda jsou součástí složených tvarů (1. a 2. os.), nebo ne (3. os.). Pomocné sloveso má ve 3. osobě minulého času nulový tvar, tvarem minulého času je zde samotné příčestí. Tvary 1. a 2. osoby jsou složené, pomocné sloveso je nezbytné, ovšem v Adéliných datech je zřejmé, že řada vyjádření s minulým příčestím bez pomocného slovesa referuje k osobě matky či Adély samotné a že pomocné sloveso je v nich tedy vypuštěno. Zamýšlený význam všech vyjádření není ovšem možno určit, proto je v tab. 4 zachycena pouze frekvence minulých příčestí, bez ohledu na tvar (jednoduchý či složený) či na zamýšlený význam (1., 2. nebo 3. os.). Použití minulého příčestí ve výrazech, kde nevyjadřují minulý čas (po „aby“, v podmiňovacím způsobu) není v tabulce zahrnuto. Vyloučení těchto forem způsobuje, že součty tvarů v tabulce 4 nečiní 200, ačkoli kromě dvou vzorků (Ad110 a Ad201) bylo pro analýzu vždy použito 200 vyjádření.

Tab. 4 Tvary přítomného času, minulá příčestí a infinitivy u Adély

	Ad110	Ad111	Ad200	Ad201	Ad202	Ad203	Ad204
Přít. č.	52	104	103	125	153	132	119
Bud. Č.	5	12	8	22	16	11	7
Min. přič.	81	66	75	47	20	52	67
Inf.	3	5	4	7	0	0	0
Chyby	8	12	6	5	8	5	5
Celkem	149	199	196	206	197	200	198

Užívání minulých příčestí se ve sledovaných vzorcích vyvíjí velmi zajímavě. Na počátku tvoří příčestí zhruba polovinu všech užívaných slovesných tvarů. Později, ve věku 2;2, se proporce příčestí snižuje na zhruba 10 %. Poté podíl příčestí na celkovém počtu slovesných tvarů opět stoupá. Tabulka neukazuje důležitý fakt, že před dosažením věku 2;03 jsou všechna minulá příčestí používána bez pomocného slovesa, tedy ve tvaru 3. osoby. Nárůst příčestí v posledních dvou vzorcích je způsoben nárůstem užívání úplných, tj. složených tvarů první a druhé osoby s příslušným tvarem pomocného slovesa.

Ve dřívějších vzorcích se řada příčestí objevuje ve větách, jejichž podmětem je vlastní jméno dítěte nebo označení pro matku, která je ve většině nahrávek konverzačním partnerem dítěte. Taková vyjádření jsou gramaticky správná, protože mluvnický podmět je ve třetí osobě (jméno či slova jako „máma“ apod.). Ačkoli jsou vyjádření gramaticky správná, neodpovídají jazyku dospělých, který by ve většině případů použil slovesných tvarů první a druhé osoby, příp. příslušných zájmen. Pokles užívání příčestí ve věku 1;10 – 2;02 může poukazovat na to, že dítě postupně začíná respektovat fakt, že prostá příčestí bez pomocného slovesa ani označování sebe sama či komunikačního partnera podstatnými jmény není adekvátním způsobem vyjadřování v první a druhé osobě. Přitom si Adéla v této době ještě neosvojila systém pomocných sloves a zájmen – osobní zájmena v pozici podmětu či předmětu jsou před věkem 2;02 užívána jen velmi zřídka. Vývoj minulých příčestí tedy ukazuje, že Adéla se vyhýbá explicitním chybám v gramatické shodě – celkový počet chyb v žádném vzorku nepřesahuje 5 %, přičemž toto číslo zachycuje všechny možné typy chyb a neinterpretovatelných tvarů, nikoli pouze chybnou shodu. Naproti tomu se zřejmě objevují chyby vzniklé vypuštěním pomocného slovesa, a to ve větách, kde podmět není vyjádřen, chybí pomocné sloveso, ovšem z kontextu je zřejmé, že Adéla

Tab. 5 Tvary přítomného času u Adély

	Ad110	Ad111	Ad200	Ad201	Ad202	Ad203	Ad204
1s	0	4	6	29	71	56	46
2s	1	6	8	6	10	7	4
3s	45	78	73	74	49	37	26
1p	5	11	8	12	19	22	40
2p	0	0	0	0	2	2	1
3p	1	5	8	4	2	8	2
Celkem	52	104	103	125	153	132	119

mluví o sobě či o matce. Tvar třetí osoby je tu použit místo adekvátního tvaru první či druhé osoby.

Tab. 5 analyzuje tvary přítomného času. I zde je zřetelný vývoj. Zatímco na začátku jednoznačně převládají tvary 3. os. sg., v průběhu času dochází ke zřetelnému nárůstu užívání dalších slovesných tvarů, zejména 1. os. sg. a pl. Na rozdíl od Martiny je vývoj těchto forem u Adély plynulý a jejich poměrná frekvence v posledních dvou vzorcích svědčí o tom, že jsou používány produktivně.

Souhrnně lze říci, že dva aspekty v Adéliných datech potvrzují nálezy učiněné u Martiny. U obou dětí byla v určitém stadiu nalezena vysoká proporce tvarů 3. os. přítomného času a minulých příčestí. Dětské infinitivy se objevují u obou dětí, avšak jejich frekvence je velmi nízká, zejména u Adély. Zdá se tedy, že infinitivy v hlavních větách se objevují jen ve velmi časných stádiích osvojování češtiny.

DISKUSE

Česká data analyzovaná v této studii jsou co do podrobnosti srovnatelná s datovými korpusy, které se standardně užívají při studiu dětského jazyka. Pocházejí sice od dvou dětí, které se liší co do úrovně vyvinutosti jazyka, ovšem v jazyce obou dětí nacházíme shodné jevy a tendence a ty se navíc shodují s některými aspekty nálezů v cizích jazycích. Jedná se zejména o výskyt dětských infinitivů a nadužívání tvarů 3. os. sg. a minulých příčestí. Nelze ovšem říci, že by se výsledky analýzy zcela shodovaly s předpověďmi některé z výše uvedených teorií. V tomto oddíle budou probrány jednotlivé aspekty českých dat a jejich vztah k jiným nálezům.

Infinitivy

Výskyt dětských infinitivů v češtině je diskutabilní. V psycholingvistické literatuře o dětských infinitivech se rozlišují jazyky podle toho, zda se při jejich osvojování objevují dětské infinitivy, nebo ne (Hoekstra, Hyams, Becker, 1999; Wexler, 1998). V jazycích, které umožňují užívání nevyjádřeného podmětu a mají bohatou slovesnou morfolonii (tzv. pro-drop jazyky), se dětské infinitivy obvykle neobjevují. Data prezentovaná na tomto místě ovšem určité množství infinitivů v pozici hlavních sloves obsahují.

Existuje možnost, že čeština je, na rozdíl od španělštiny, italštiny či polštiny, jazykem, pro který je výskyt dětských infinitivů typický. To je stanovisko, které zastává Moucková (Moucka, 1999). Ta zkoumala vzorky od čtyř českých dětí, přičemž u dítěte s největším výskytem infinitivů v hlavních větách činila poměrná frekvence vět s infinitivy 19 %, u dítěte s nejmenším výskytem to byla 3 %. Moucková vychází z Wexlerovy teorie (Wexler, 1998), podle které je výskyt dětských infinitivů vázán na

povinné vyjadřování podmětu v daném jazyce, tj. nepřípustnost nevyjádřeného podmětu. Čeština nevyjádřené podměty připouští, avšak Moucková argumentuje, že v první osobě je explicitní vyjadřování zájmeného podmětu (já, my) v češtině běžné a patrně povinné (a případně vynechávky jsou způsobeny jiným mechanismem, než vynechávky podmětu ve druhé či třetí osobě).

Hoekstra a kol. (1999) podávají přehled studií, které se zabývaly frekvencí dětských infinitivů v řeči dětí osvojujících si různé typy jazyků. U jazyků, pro které je typický výskyt dětských infinitivů, se frekvence u různých dětí pohybuje v rozmezí 16–81 %. V jazycích chápaných jako jazyky bez dětských infinitivů se frekvence infinitivních tvarů v řeči dětí pohybuje mezi 3 a 16 %. Je zřejmé, že rozdíl mezi různými vzorky, studiemi, dětmi i jazyky jsou značné a že prostá kategorizace jazyků podle toho, zda dětská řeč obsahuje/neobsahuje infinitivy v hlavních větách, nemusí být adekvátním popisem skutečnosti.

V naší studii činila nejvyšší frekvence infinitivů v hlavních větách u Martiny 16,4 % (věk 2;00) a u Adély 3,4 % (věk 2;01). Tyto údaje odpovídají nálezům Mouckové a jsou rovněž srovnatelné s údaji z Hoekstry a kol. pro jazyky, v nichž nejsou dětské infinitivy typickým jevem. Lze tedy uzavřít, že klasifikace dětské češtiny s ohledem na dětské infinitivy je sporná. Nelze zatím spolehlivě usuzovat, jaký mechanismus způsobuje výskyt těchto tvarů u českých dětí. Je ovšem zřejmé, že se objevují a vysvětlení jejich výskytu bude patrně záviset na vývoji teorie a výzkumu osvojování jazyka v různých jazycích.

Tvary 3. os. sg. přít. času

U obou dětí, které byly v této studii sledovány, byl zaznamenán vysoký výskyt tvarů 3. os. sg. přít. času, který s postupem času ustupuje. Lze soudit, že tyto tvary patří k prvním slovesným tvarům, které děti používají. To odpovídá nálezům v příbuzné polštině (Smoczyńska, 1985). Jak bylo zmíněno, Grinstead (1998) vyslovil hypotézu, že tyto tvary v některých jazycích představují jev paralelní s dětskými infinitivy v jazycích jiných. Tato hypotéza je ovšem problematická ve světle českých dat, protože dětské infinitivy se zde objevují současně s tvary 3. os. sg. přít. času. Grinsteadův návrh, podle kterého je příčinou odlišnosti v dětské řeči neaktivita či nepřítomnost funkční kategorie čísla, se nedá potvrdit ani vyvrátit. Nárůst přítomných tvarů odlišných od tvarů 3. os. sg. se zdá být souběžný pro tvary různých osob v singuláru i plurálu; kategorie čísla u tvarů přítomného času začíná být užívána souběžně s kategorií osoby.

V každém případě poukazuje vysoká frekvence přítomných tvarů 3. os. sg. na to, že v různých jazycích nacházíme v dětském jazyce podobné jevy. Ačkoli vyjadřování osoby a čísla je v různých jazycích různé, děti přinejmenším v polštině, španělštině a katalánštině preferují zpočátku tvary 3. os. sg.

Příčestí

Zajímavým fenoménem v češtině je výskyt velkého množství sloves ve tvaru příčestí minulého (činného), o kterém se zmiňuje už Pačesová (1979) a který se patrně objevuje i v polštině (Smoczyńska, 1985). Tento jev se nedostal do zorného pole teoretiků, ovšem citovaná studie Varlokosty a kol. (1998) odhaluje podobný fenomén při osvojování řečtiny. Jde o vysoký výskyt jednoho typu příčestí, které je v řečtině součástí složených perfektních tvarů. Autoři považují nadužívání tohoto tvaru v dětské řečtině za jev paralelní dětským infinitivům v jiných jazycích (řečtina podle nich postrádá čistě infinitivní tvar). Jejich hypotéza o příčině tohoto jevu spočívá v tom, že děti v raných stádiích osvojování jazyka preferují takový správně utvořený tvar, který

v příslušném jazyce vyžaduje co nejjednodušší syntaktickou strukturu věty. Autoři proto navrhuji mluvit spíše o *raných neurčitých tvarech* než o dětských infinitivech. Záleží na struktuře jazyka, jaký konkrétní tvar budou děti používat.

Varlokosta a kol. zkoumají i alternativní možnost, že tvary příčestí jsou neúplnými tvary perfekta, kde je vypuštěno pomocné sloveso. Holé příčestí by pak muselo být používáno v kontextech, kde je adekvátní použití perfekta. To ovšem podle autorů neodpovídá datům; řecké děti používají příčestí v širším okruhu kontextů, nejen ve významu jednoho mluvnického času.

V naší studii nebyl sledován zamýšlený význam výpovědi s minulým příčestím, mimo jiné proto, že z přepisů je obtížné zjistit, co přesně bylo výpovědi míněno. Rozhodně se ovšem nezdá, že by příčestí byla používána zcela volně; naopak, většinou působí jako skutečné výpovědi o minulosti. Tato problematika ovšem vyžaduje bližší analýzu. Řecký příklad lze považovat za možnou paralelu českých minulých příčestí v dětské řeči. Důležitý je zejména fakt, že v řečtině se jedná o tvar, který je za určitých okolností správným tvarem sám o sobě (ve 3. os. sg.), ovšem děti ho zprvu používají pro všechny osoby.

Syntaktické a sémantické přístupy

Většina hypotéz, které byly citovány v této práci, používá pro teoretické formulace aparát generativní gramatiky a soustřeďuje se na syntaktická vysvětlení, tj. hledá shody a odlišnosti mezi dětským a dospělým gramatickým systémem. Poněkud odlišný je v tomto směru přístup Hyamsové (Hyams, 2001), podle něhož je odlišnost dětské gramatiky způsobena postupnou diferenciací tvarů podle významu. Dětské infinitivy by tak byly prvním prostředkem pro vyjádření nereálnosti děje, tj. budoucího či modálního významu.

Sémantický přístup Hyamsové nevyžaduje užívání aparátu generativní gramatiky, avšak neposkytuje ani přesné předpovědi. Hyamsová nenavrhuje postup, kterým by se dalo stanovit, jaké tvary budou v určitém jazyce preferovány dětmi v raných stádiích osvojování. Teprve formulace takového postupu by umožnila důslednější testování její teorie. Model nemusí být v rozporu se syntakticky orientovaným přístupem k osvojování jazyka. Časné používání abstraktních gramatických reprezentací je předpokladem toho, aby děti produkovaly správně utvořené tvary, i když tyto tvary nejsou používány ve stejném významu jako u dospělých.

ZÁVĚRY

- Děti se vyhýbají chybným slovním tvarům. Nepoužívají například kořeny slov bez koncovek, jak by se dalo očekávat, kdyby si nebyly jisté správným používáním těchto koncovek. Spíše se omezují jen na určitý výběr tvarů, které jsou gramaticky správné, ale významově plně neodpovídají situaci, jako je používání 3. osoby při mluvení o sobě.
- Analýza dětského jazyka v termínech lingvistických kategorií poskytuje smysluplné výsledky. Kdyby například dětská gramatika před dovršením druhého roku věku vůbec neobsahovala mechanismus zajišťující shodu podmětu s přísudkem, očekávali bychom řadu chyb právě ve shodě. Místo toho jsou téměř všechna vyjádření, kde shodu můžeme sledovat (tj. s vyjádřeným podmětem a slovesem), gramaticky správná. Gramatika dětí sice v určité době ještě neumožňuje volné používání tvarů všech osob a obou čísel, ale disponuje mechanismem, který zabraňuje chybnému použití těch tvarů, jež užívány jsou.
- Jediný případ, kdy dochází z hlediska jazyka dospělých k mluvnický chybnému

vyjadřování, je případ vět s hlavním slovesem v infinitivu. Tento fakt potvrzuje zvláštní význam neurčitých slovesných tvarů v osvojování různých jazyků.

- Děti zpočátku vypouštějí volné gramatické morfémy jako pomocná slovesa a zájmena. Tyto elementy jsou přitom hlavními nositeli mluvnické shody. Zdá se tedy, že hlavní omezení v počátečních stadiích osvojování češtiny spočívá v omezených možnostech užívání kategorií slovesné shody, tj. čísla a osoby. Systém shody sice není zcela dysfunkční (protože se neobjevují chyby), ale je omezen. Vývoj přitom nepostupuje náhodně, děti v češtině i dalších jazycích často začínají používáním přítomných tvarů 3. os. sg.
- Struktura dětského jazyka v období kolem 2 let věku svědčí o tom, že děti disponují gramatickými mechanismy dospělého jazyka, i když jich nevyužívají v celém rozsahu.

LITERATURA

- Bar-Shalom, E., Snyder, W. (1997). Optional infinitives in child Russian and their implications for the pro-drop debate. In: M. Lindseth, S. Franks (Eds.): *Formal approaches to slavic linguistics: The Indiana meeting 1996*. Ann Arbor, Michigan Slavic Publications.
- Brown, R. (1973): *A first language: the early stages*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Chomsky, N. (1981): *Lectures on government and binding*. Amsterdam, Foris.
- Chomsky, N. (1995): *The minimalist program*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Chomsky, N., Lasnik, H. (1993): *The theory of parameters and principles*. In: Jacobs, J., von Stechow, A., Sternefeld, W., Vennemann, T. (Eds.): *Syntax: Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* (pp. 506 – 569). Berlin, de Gruyter.
- Crain, S., Wexler, K. (1999): *Methodology in the study of language acquisition: a modular approach*. In: W. C. Ritchie, T. K. Bhatia (Eds.): *Handbook of child language acquisition* (pp. 387 – 425). San Diego, Academic Press.
- Grinstead, J. (1998): *Subjects, sentential negation and imperatives in child Spanish and Catalan*. Unpublished doctoral dissertation, UCLA, Los Angeles, CA.
- Haegeman, L. (1994): *Introduction to government binding theory*. Oxford, Blackwell.
- Hoekstra, T., Hyams, N., Becker, M. (1999): *The role of the specifier and finiteness in early grammar*. In: D. Adger, S. Pintzuk, B. Plunkett, G. Tsoulas (Eds.): *Specifiers: Minimalist approaches* (pp. 251 – 270). Oxford, Oxford University Press.
- Hyams, N. (2001): *Now you hear it, now you don't: The nature of optionality in child grammars*. In: A. H.-J. Do (Ed.): *Proceedings of the 25th annual Boston University Conference on Language Development* (pp. 34 – 58). Somerville, Mass., Cascadia Press.
- Jusczyk, P.W., Hirsh-Pasek, K., Nelson, D. G., Kennedy, L. J., Woodward, A., Piwoz, J. (1992): *Perception of acoustic correlates of major phrasal units by young infants*. *Cognitive Psychology*, 24, 252 – 293.
- MacWhinney, B., Snow, C. (1985): *The Child language data exchange system*. *Journal of Child Language*, 12, 271 – 296.
- Mattys, S. L., Jusczyk, P. W., Luce, P. A., Morgan, J.L. (1999): *Phonotactic and prosodic effects on word segmentation in infants*. *Cognitive Psychology*, 38, 465 – 494.
- Moučka, R. (1999): *Studies in comparative developmental morphosyntax*. Unpublished doctoral dissertation, Faculty of Arts, University of Zurich, Zurich.
- Pačesová, J. (1979): *Řeč v raném dětství*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně.
- Poeppl, D., Wexler, K. (1993): *The full competence hypothesis of clause structure in early German*. *Language*, 69 (1), 1 – 33.
- Radford, A. (1994): *Tense and agreement variability in child grammars of English*. In: B. Lust, M. Suer, J. Withman (Eds.): *Syntactic theory and first language acquisition: Crosslinguistic perspectives* (Vol. 1: *Heads, projections and learnability*, pp. 135 – 157). Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Radford, A. (1999): *Syntactic theory and the structure of English*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Saussure, F. de. (1916/1996): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Academia.
- Smoczyńska, M. (1985): *The acquisition of Polish*. In: D. I. Slobin (Ed.): *The crosslinguistic study of language acquisition* (Vol. 1, pp. 595 – 686). Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- Varlokosta, S., Vainikka, A., Rohrbacher, B. (1998): *Root infinitives in early child Greek*. *The Linguistic Review*, 15, 187 – 207.
- Wexler, K. (1994): *Optional infinitives, head*

movement and the economy of derivations. In D. Lightfoot, N. Hornstein (Eds.): *Verb movement*, pp. 305 – 350. Cambridge, Cambridge University Press.

Wexler, K. (1998): *Very early parameter setting and the unique checking constraint, A new explanation of the optional infinitive stage*. *Lingua*, 106, 23 – 79.

SOUHRN

Výzkum osvojování mateřského jazyka ukázal, že osvojování slovesných tvarů v dětství lze smysluplně analyzovat za použití lingvistických kategorií. To poukazuje na velmi časnou znalost určitých aspektů gramatiky. Tato studie sleduje vývoj morfologie sloves v češtině a srovnává výsledky s některými současnými teoriemi osvojování gramatiky. Materiálem jsou vzorky běžné konverzace dvou dětí, Adély a Marty. Adély vzorky pokrývají 7 měsíců vývoje a první byly pořízeny ve věku 1;10 (r.m.); u Marty

bylo k dispozici 5 měsíců, od věku 1;11. Pro analýzu byly vybrány věty, které obsahovaly jedno plnovýznamové sloveso v deklarativním tvaru nebo infinitivu. Celkem bylo analyzováno 1351 Adéliných a 340 Martiných vět. V prvních vzorcích obou dětí jasně převažují tvary minulého přičestí a přítomné tvary 3 os. sg., zřídka se vyskytují infinitivy v pozici hlavního slovesa. U Marty zůstává zastoupení tvarů podobné po celou dobu, zatímco u Adély došlo ke zřetelnému nárůstu v užívání přítomných tvarů jiných než 3. os. sg., a to mezi věkem 2;00 a 2;02. Tyto nálezy neodpovídají nálezům Moučkové (1999), podle kterých se v jazyce českých dětí objevuje stadium volného užívání infinitivů coby hlavních sloves. Presentovaná data ovšem podporují teze, podle kterých mají děti omezenou schopnost užívat kategorií gramatické shody, čísla a osoby. Tato omezená schopnost nezpůsobuje explicitní chyby ve shodě, avšak umožňuje pouze užívání tvarů 3 os. sg.